

УДК 911.3:314

*Яворська В. В., канд. геогр. наук, доцент

**Яковлева Ю. К., канд. економ. наук, доцент

*кафедра економічної та соціальної географії,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Дворянська 2, Одеса-82, 65082, Україна

**кафедра обліку та аудиту,
Макіївський економіко-гуманітарний інститут,
вул. Островського 16, м. Макіївка, Донецька обл., 86157,
Україна

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ВИВЧЕННЯ РОЗСЕЛЕННЯ

В роботі розглядаються методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення. Недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, обґрунтування нових напрямів регіональної екістичної політики та просторової організації суспільства.

Ключові слова: розселення населення, міське розселення, сільське розселення, розселенська мережа, система розселення.

Вступ

XX століття стало часом глобальних потрясінь і кардинальних змін, які торкнулися всіх сфер українського суспільства. Основний зміст цих змін пов'язаний із модернізаційною перебудовою, найважливішою складовою частиною якої виступає урбанізація. Урбанізація багатонапрямкова: з одного боку, цей процес безпосередньо пов'язаний із розвитком міст і міської системи розселення. З іншого боку, він знаходить відгук у сільській місцевості, зачіпаючи її кількісні і якісні характеристики. Не секрет, що істотно скоротилося число сільських поселень, змінився їхній зовнішній вигляд і функції. За часів незалежності з карти України зникли тисячі населених пунктів, спорожніли колись багатолюдні

© Яворська В. В., Яковлева Ю. К.

селища. Поряд зі зменшенням числа сільськогосподарських поселень, одержала розвиток система несільськогосподарських населених пунктів — транспортних, промислових, рекреаційних і інших. Це питання потребує повсякденної уваги, невинних досліджень для подальшого удосконалення використання природних ресурсів. Відтак, тема цієї статті є *актуальною*. *Метою статті* є розробка основ теоретичного історико-географічного дослідження розселення людей на певній території. Робота розробляє методологічні принципи дослідження процесів розселення, що має *теоретичне значення*. Для досягнення провідної мети роботи треба вирішити кілька *основних задач*: а) визначити поняття «розселення»; б) вирішити питання трансформації схем розселення під час перехідного періоду; в) визначити базисну концепцію сучасного суспільного розвитку. Відтак, можна стверджувати, що *об'єктом* нашого дослідження є населення України в умовах перехідного періоду, коли суспільство переходить до капіталістичної форми хазяйнування. Оскільки це торкається працездатного населення, то *предметом* нашої роботи є методологічні аспекти територіального розселення та розробка концепції сучасного суспільного розвитку.

Названа тема статті потребує загальних наукових розробок, бо всі країни Світу безперервно змінюють схеми розселення. Але в одних країнах цей процес відбувається швидко (як наприклад в Україні, Туркменістані, Узбекистані, Литві та ін.), в інших — він загальмований (наприклад, в Швейцарії, Норвегії, Італії, Гватемалі тощо). Тому, скажемо, в Україні до цієї теми інтерес є підвищеним. У цьому зв'язку відповідні дослідження виконують соціально- та економіко-географічні наукові підрозділи в університетах Одеси, Сімферополя, Чорнівець, Донецька, в Інституті географії НАН України та інших закладах.

Основний зміст роботи

Розселення можна визначити як історично сформовану, територіально організовану мережу поселень, між якими існують стійкі зв'язки (виробничі, соціальні, побутові, адміністративні й інші.), наявний розподіл функцій відповідно до місця й ролі населених пунктів [1]. Одиницею просторової систематики розселення виступає система розселення, головною ознакою якої є певна розселенська цілісність множини поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень.

Системи розселень можна поділити за рівнем організації життєдіяльності суспільства співвідносно до адміністративно-територіального устрою (АТУ). Його утворюють системи національні, регіональні (обласні та АРК), міжрайонні (з містами обласного підпорядкування), районні, локальні [6]. Системи розселення одного рангу можна класифікувати (типізувати) за людністю, переважаючими функціями, загальною конфігурацією та структурою внутрішньої організації. Щоправда, цей напрям у вітчизняній геодемографії розвитку не зазнає. Поселенська мережа — це результат тривалого процесу освоєння території. Будучи підсумком цілеспрямованої діяльності людей, система розселення відображає рівень розвитку суспільства, особливості його функціонування й змінюється разом зі зміною соціально-економічної ситуації.

Основними елементами розселення виступають територія, населення, природне, матеріальне, виробничо-економічне, соціальне та культурне середовище перебування людей. Поняття «поселення» по-різному визначається в різних науках, які займаються вивченням розселення. У рамках даної статті використовується розширене тлумачення цього терміна, що є типовим для географії. «Поселення» можна охарактеризувати як локальний осередок проживання людей, що являє собою сукупність наступних елементів: населення (постійне або тимчасове), територія, житлові, господарські й виробничі будівлі й необхідна для життєзабезпечення інфраструктура (транспорт, сфера обслуговування, освіта тощо [2]. Такий розширений підхід до дефініції поняття дозволяє охопити при аналізі всі можливі варіанти населених пунктів, які зустрічаються в історичній практиці минулого століття, чи формуються у наш час.

Розселення прийнято підрозділяти на сільське й міське. Такий розподіл є умовним, тому що в реальності він тісно переплітається й взаємодіє, формуючи єдину просторову структуру, однак специфіка виконуваних функцій, особливості організації, розвитку та, що немаловажно, система обліку. Всі вони вплинули на формування сегментного підходу до їхнього вивчення. *Сільське розселення* включає сукупність сільських населених пунктів території, *міське* — міських. До міст відносяться ті поселення, які відповідають установленим законом критеріям і мають офіційний статус. До сільських поселень належать всі інші, з населенням від кількох десятків до кількох тисяч мешканців.

Розселення має системні властивості, такі як *стійкість* і *динамічність*. Стійкість системі надає відносна стабільність історично сформованого каркаса поселенської мережі, яка включає найбільш великі й

значимі з погляду виконуваних функцій поселення. Разом з тим у ній відбуваються постійні зміни: з'являються нові населені пункти й зникають старі, міняється їхній статус, розміри, господарські й адміністративні функції. Тобто, розселенню властива динамічність [3]. Причому, ці зміни відбуваються нерівномірно, а саме: кількісні зрушення поступово накопичуються в системі, і в певний момент часу відбувається якісний стрибок, пов'язаний з перебудовою всього розселення, придбанням їм нових якостей. Така якісна трансформація відбувається і в ХХІ столітті, вона зачіпає як міську, так і сільську місцевість, змінюючи характер їхньої взаємодії.

У кожному регіоні складається своя система розселення, вона виступає відображенням місцевих природно-географічних, історичних, економічних умов і особливостей освоєння території.

Протягом минулого століття змінилися не тільки кількісні параметри поселенської мережі. Іншим став малюнок розселення: поряд із щільно заселеними просторами, сконцентрованими навколо міст і транспортних ліній, з'явилися розріджені, а іноді й повністю збезлюднені території. Така кардинальна перебудова по-різному оцінюється в літературі. Загальновідомим стала теза про відмирання села як форми поселення й кризи сільської місцевості. Інші дослідники, відзначаючи закономірність і об'єктивність подібної перебудови, намагаються знайти найбільш оптимальні шляхи подолання негативних моментів. Ясно одне: сільська Україна — це країна сіл та хуторів, якою вона була ще на початку ХХ століття — перетворилась в країну міст. Тут сільська місцевість і її поселенська мережа займає вже інше місце, змінилися її функції, ресурсно-репродуктивне навантаження. Протягом років створення незалежної держави політико-економічні керівники не врахували ресурсно-географічне становище країни та не змогли розробити і втілити в життя оптимальні прогресивні плани розвитку. В основу були взяті принципи та чинники, що призвели до глибокої тривалої кризи держави, катастрофічного зменшення населення, перш за все — продуктивного. Аналіз цих трансформацій набуває особливе значення з погляду прогнозування й визначення перспектив еволюції поселенської мережі та якості його життя.

Питання трансформації розселення у перехідний до ринку період та питання взаємо-зв'язку систем розселення з одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях певної частини українських вчених. Та ще не досить повно розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, економіко-

виробничих пріоритетів, обґрунтування нових напрямів регіональної економічної політики та просторової організації суспільства.

Сутність територіальних систем розселення, їх класифікації, особливостей формування, детально розглядаються в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Серед них праці перш за все Е. Б. Алаєва, В. О. Джамана, М. С. Дністрянського, А. І. Доценка, Ф. Д. Заставного, В. П. Круля, Г. М. Лаппо, Ф. М. Лістенгурта, Л. М. Немець, М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, Ю. І. Пітюренка, С. Л. Рудницького, Ю. Г. Саушкіна, А. І. Степаненка, В. К. Садовського, О. Г. Топчієва, М. І. Фащевського, Б. Г. Хорєва, О. І. Шаблія, І. О. Хомри. Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили Г. М. Анісімова, А. П. Голіков, І. І. Гудзеляк, Я. І. Жупанський, С. О. Ковальов, О. П. Литовка, С. С. Мохначук, С. Я. Ниммик, Л. Г. Руденко, Д. В. Ткач. Особливості функціонування систем розселення окремих регіонів України в радянський період досліджували Т. Буличова, Б. І. Заставецький, П. В. Луцишин, М. З. Мальський, О. І. Полоса, В. А. Поповкін, І. М. Пушкар, М. І. Фащевський та ін.

Проблеми міст і сільської місцевості, які ми спостерігаємо сьогодні, з'явилися не відразу, це підсумок тривалого процесу трансформації розселення, який розвертався протягом останніх ста років. Але сьогодні ця проблема відбилася дуже ярко, бо «впала» на сприятливий ґрунт. Тією чи іншою мірою з цими проблемами зустрілися всі країни, що пережили модернізаційний перехід, і в кожній був знайдений свій підхід до підтримки й розвитку сільської поселенської мережі. Зараз вишукуються такий підхід і в Україні.

Без продуманої зваженої політики держави відносно сільської місцевості не можна забезпечити розвиток аграрного виробництва й необхідний рівень продовольчої безпеки країни. А для її розробки необхідне розуміння тих історико-генетичних особливостей, які властиві українській системі розселення, вивчення закономірностей еволюції поселенської мережі та нових реалій повсякдення.

Історична спрямованість дослідження визначає пріоритет загально-історичних методів і підходів. Серед них найбільш важливе місце займає *принцип історизму*. Він орієнтує на вивчення конкретно-історичних умов еволюції розселення, вимагає урахування комплексного впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначають спрямованість і інтенсивність змін сільської поселенської мережі. Найважливішою рисою історичного підходу є опора на історичне джерело з урахуванням таких його властивостей, як повнота й вірогідність. Історичний підхід

реалізується через сукупність методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний), які забезпечують необхідний рівень узагальнення й оцінки досліджуваного явища. У цьому відношенні принцип історизму можна розглядати як модифікацію прийомів *системного аналізу*, орієнтованих на ретроспективне дослідження [7]. Це дуже складне питання. Воно веде до неоднозначних шляхів вирішення завдань, якщо взяти до уваги різні історичні шляхи різних частин сучасної України. Тут є потреба вирішувати наукові завдання диференційовано, а вишукувати як загальні риси розселення, так і розмаїття шляхів та змісту розселення, пояснити їх, розкривати причини та наслідки, бо це важливо для економічного розвитку.

Тип і характер розселення формуються відповідно до економічного розвитку суспільства, існуючих виробничих відносин на певних етапах його історичного розвитку, широкого урахування культурних традицій та принципів. На характер розселення впливають також культурні, політичні, юридичні, ідеологічні й інші відносини у суспільстві. Таким чином, кожному історичному етапові відповідає певний історичний тип системи розселення.

Не менш важливим є обґрунтування й вибір тієї *базисної концепції* суспільного розвитку, завдяки якій з'являється можливість «розглянути» досліджуване явище (розселення) у рамках більш широкої системи (суспільства) і тим самим забезпечити втілення (адаптації) отриманого знання в більш масштабну картину. Такою концепцією в нашому випадку стала теорія модернізації, яка надає дослідникові орієнтири при оцінці динаміки явищ у переломні (перехідні) етапи історії, які пов'язані зі стадіальною перебудовою суспільства.

Крім загальних методологічних підходів і принципів виникає намагання та необхідність розробки й використання конкретних прикладних методик, які дозволяють реалізувати проміжні завдання дослідження, пов'язані із систематизацією первинного матеріалу, розрахунком конкретних показників, характеристикою параметрів і властивостей системи розселення, а також її динаміки. Таким чином, історична спрямованість дослідження обумовлює пріоритет загально-історичних методів, але специфіка об'єкта припускає застосування також кількісних методів, орієнтованих на узагальнення й аналіз масового матеріалу. Серед них особливе місце приділяється статистичним методам (групування, середні, відносні, динамічні показники, регресія, графіки) і використанню комп'ютерних технологій (бази даних, геоінформаційні системи, електронні таблиці й т.і.) .

Висновки

Сучасну систему розселення слід розглядати у нерозривному зв'язку з дослідженням історії її формування та закономірностей функціонування окремої території. Вивчення історичного аспекту цієї проблеми необхідне для визначення науково обґрунтованих шляхів подальшого розвитку системи розселення, удосконалення її організації та функціонування.

Головними методологічними протиріччями сучасної геодемографії є жорстка прив'язка систем розселення до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни, яка не враховує реальні історико-географічні процеси заселення та господарського освоєння регіонів України, формування генетичних (реальних, вкорінених у географічне середовище) систем розселення. З одного боку, систематика розселення за одиницями АТУ забезпечує можливість адміністративного впливу (управління) на системи розселення різних рангів. З другого — сучасна мережа АТУ у багатьох випадках не співпадає з генетичними історико-географічними рубежами розселення і ріже їх «по живому». Певні сподівання на розв'язання цієї колізії пов'язані з майбутньою адміністративно-територіальною реформою в Україні та регіоналізацією країни.

Глибоке розуміння історико-географічних процесів формування розселення дає можливість не тільки розрізнити системи розселення за часом їх формування, але й встановити етапи їх трансформацій та ускладнень. Наприклад, первинне сільське розселення на півдні України формувалось переважно з кінця ХУІІІ–ХІХ ст. І було прив'язано до річкових долин, озер і лиманів, морського узбережжя. У другій половині ХІХ ст. сільське розселення отаборувалося на вододілах, якими прокладались залізниці. Це був другий етап формування системи сільського розселення. Надалі були етапи формування сільських поселень у формі так званих «агромістечок», пов'язаних із стрімким зростанням зрошувального землеробства, та малих рекреаційних центрів. Зрозуміло, що у різних регіонах країни буде своя хронологія та періодизація формування системи розселення, і такі особливості необхідно враховувати у різноманітних класифікаціях і типологіях систем розселення.

Список використаної літератури

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. — Москва: Мысль, 1983. — 350 с.
2. *Джаман В. О.* Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. — Чернівці: Рута, 2003. — 391 с.
3. *Доценко А. І.* Територіальна організація розселення (теорія і практика): Автореф. дисс. доктора геогр. наук: 11.00.02 (Інститут географії НАН України). — Киев, 1998. — 33 с.
4. *Розселення в Україні: проблеми і перспективи* / Під ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина — Київ: РВПС України НАН України, 2006. — 269 с.
5. *Питюренко Е. И.* Закономерности развития систем городских поселений // *Економічна географія*. — 1980. — Вип. 29. — С. 51–62.
6. *Питюренко Ю. І.* Методичні питання виділення територіальних систем міських поселень і вивчення їх мети // *Економічна географія*. — 1974. — Вип.16. — С. 40–47.
7. *Симагин Ю. А.* Территориальная организация населения: Учебное пособие для вузов — Москва: Изд-во «Дашков и К°», 2005. — 244 с.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2012

* **Яворская В. В.**, канд.геог. наук, доцент

** **Яковлева Ю. К.**, канд. эконом. наук, доцент

*кафедра экономической и социальной географии,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
ул. Дворянская 2, Одесса-82, 65082, Украина

**кафедра учета и аудита,
Макеевского экономико-гуманитарного института,
ул. Островского 16, Макеевка-157, Донецкая обл., 86157,
Украина

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ РАССЕЛЕНИЯ

Резюме

В работе рассматриваются методологические аспекты историко-географического изучения расселения. На сегодня недостаточно разработанными остаются методологические и методические подходы к проблемам функционирования территориальных систем расселения при проведении административно-территориальной реформы, обоснование новых направлений региональной экистической политики и пространственной организации общества.

Ключевые слова: расселений населения, городское расселение, сельское расселение, расселенческая сеть, система расселения.

***Yavorskaya V. V., **Yakovleva Y. K.**

*Department of Social & economical geography,
National Mechnikov's University of Odessa,
2, Dvoryanskaya St., Odessa-82, 65082,
Ukraine

**Department of Calculation & Audit,
Makeevka's Economic-Human Institute,
16, Ostrovskiy St., Makeevka-157, 86157,
Ukraine

METHODOLOGICAL ASPECTS OF HISTORIC-GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF PEOPLE SEPARATION

Abstract

During current period theoretical aspects of settling in a new places are studying in different scientific centres of Ukraine. This scientific direction is quite actual and practically significant. Authors elaborate scientific questions in method and methodology fields on territorial systems of the settling during territorial-administrative reforms, elaboration of new directions of regional ekistics politics, on spatial organization of a Society.

Key Words: people settling, settling in cities, field settling, system of separation, economy, politics, territory.